

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра "История на Византия и балканските народи"

Христо Димитров Христозов

**ОКРЪЖАВАЩОТО ПРОСТРАНСТВО И ПЛАНИНСКОТО
НАСЕЛЕНИЕ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ XVI - XVII ВЕК**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертация, представена за присъждане на образователна и
научна степен "докотор" по професионално направление 2.2.
История и архелогия (Нова и най-нова обща история/ Балканите
през Ранното Ново време XVI - XVIII век)**

Научен ръководител доц. дин Иван Първев

София

2017

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита на 24 януари 2017 г. от катедра "История на Византия и балканските народи" към Историческия факултет на Софийски университет "Св. Климент Охридски". Състои се от увод, четири глави, заключение и библиография с общ обем от 268 страници. Към текста са приложени общо 45 таблици, 5 графики и 6 карти.

Аргументация

За по малко от 300 години – от своето установяване във Витиния (Bithynia) в края на XIII в. до завоевателните походи на Сюлейман I през XVI в. – османската династия успява да обедини в една държава почти цялото Източно Средиземноморие. Територията от Египет до Дунав и от Магреб до Месопотамия е не само конгломерат от различни народи и локални форми на управление, но също така и съвкупност от множество географски зони с различни екологични характеристики. Османците успяват да включат разнообразните природни ресурси на огромната територия на империята в данъчна система, чрез която да гарантират издръжката на армията и мюсюлманските благотворителни фондации (вакъфи). Освен това, в стремежа си да осигури достатъчно продоволствие за столицата Истанбул, големите градове и за войската османската администрация изгражда стройна система за снабдяване с хранителни припаси и суровини, в която участват различни социални групи от преките производители през прекупвачите и доставчиците до крайните потребители. В началото на тази верига стоят различни природни ресурси като орната земя, пасищата, находищата на полезни изкопаеми, горите, водните басейни, иригационни съоръжения и др., чиято правилна експлоатация обезпечава непрекъснатите приходи и продоволствие.

През последните няколко десетилетия едно от динамично развиващите се полета на историческото познание е именно историята на окръжаващото пространство (Environmental history) с всички негови географски и екологични характеристики. Целта на изследователите е да извадят природната среда от фона, където се случва историята, на

преден план като фактор в протичането на процесите в миналото. Според Доналд Уорстър природата е мощна движеща сила в цялата история, а с човека, който е част от нея, са в непрекъснато взаимодействие. Така изследванията, посветени на историята на окръжаващото пространство, се стремят да отговорят на един основен въпрос, а именно *как, променяйки природната среда, хората променят себе си?* Оттук и основната функция на тази научна област е да анализира взаимовръзките между човека и окръжаващото пространство в миналото: промените в околната географска и екологична среда и тяхното отражение върху социалните, икономическите, политическите и културните процеси.

Въпреки че историята на окръжаващото пространство на Османската империя е сравнително нова дисциплина, голяма част от проучванията върху османската социално-икономическа история, посветени на селското стопанство и производителното население, всъщност анализират различни страни от взаимодействието между хората и окръжаващото пространство. Някои от темите, засегнати в тях, са правната регламентация на селското стопанство, технологичните методи на производство в земеделието и скотовъдството, еволюцията на формите на поземлена собственост в Османската империя и пр. Наред с изследванията върху аграрната икономика учените обръщат все повече внимание на експлоатацията, организацията и разпределението на различни природни ресурси в Османската империя. Така във фокуса на редица изследвания попадат: експлоатацията на полезните изкопаеми в Османската империя; организацията на доставките на овце за Изтанбул и армията и ролята на социалната група

на джелепите в този процес; горите и еволюцията на управлението на горския фонд преди и след Танзимата; иригацията и водните ресурси на Египет през османския период и пр. Следвайки световните научни тенденции в изследванията върху взаимовръзката между климата и социално-икономическите процеси, все по-често се обръща внимание на този проблематичен кръг от миналото на Османската империя.

Родопите отдавна привличат вниманието на учени от различни сфери на хуманитаристиката и социалните науки: история, етнография, етнология, антропология и др., а началото на систематичното изследване на миналото на Родопите и родопското население е поставено от Стефан Захариев с неговия труд *Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза*, издаден във Виена през 1870 г. След него планината и планинското население попадат във фокуса на изследванията на Марин Дринов и публикациите на Христо Попконстантинов, Константин Иречек и Васил Кънчов. Цялостното творчество на етнографите Стою Шишков, Васил Дечов и Атанас Примовски е посветено на различни страни от фолклора, бита и културата на родопското население. Едни от утвърдените именна в българската османистика, посветили част от изследванията си на Родопите, са Страшимир Димитров, Бистра Цветкова, Вера Мутафчиева, Стефан Андреев, Елена Грозданова, Петко Груевски, Евгени Радушев, Румен Ковачев, Алексей Кальонски, Дамян Борисов и др. Всички тези изследователи разглеждат различни локални проблеми, като в годините се натрупва сериозно количество научни публикации и монографии, посветени на различни страни от живота на населението в планината.

Въпреки значителното количество научна литература представата за Родопите през първите векове на османското владичество все още е твърде фрагментирана, тъй като проучванията се фокусират предимно върху групи от по няколко селища или малки географски райони. Липсват изследвания, които да представят цялостна картина на социалните и екологични трансформации, протичащи в планината и каква е взаимовръзката между тях. Трудностите идват от естеството на изворите, с които учените трябва да работят, като основната част от тях са продукт на османската канцелария и са разпръснати в различни архивохранилища на Балканите и в Република Турция. Освен това различните видове документи предоставят различен тип количествени данни или качествена информация, за чиято обработка е необходима определена методология. Така източниците, с които учените разполагат, често са ограничени в определен отрязък от времето, засягат малък район или третираат конкретен казус, който занимава османската администрация. Всичко това позволява да се обобщи, че засега все още липсват цялостни съчинения, които да проследяват социално-икономическите процеси за един по-дълъг период от време върху една по-обширна територия от Родопите.

Цел на изследването

Целта на настоящата дисертация е да анализира взаимодействието между окръжаващото пространство и планинското население в Родопите през XVI – XVII в., като обхване възможно най-

голяма част от планината. От една страна, XVI в. е време на значителен демографски ръст в пределите на Османската империя и в пространството на Средиземно море, което на свой ред води до определени трансформации и в околната среда. В Мала Азия бързият прираст на населението допринася за усвояването на допълнителна обработваема земя, а достигането на стопанския лимит на окръжаващото пространство на свой ред причинява съществени социални промени. Необходимостта от все повече орни площи, нужни за изхранване на населението, ускорява парцелирането на селските стопанства и появата на все повече малоимотни и безимотни селяни. Липсата на достатъчно икономически перспективи пред аграрното население причинява интензивни миграции към градовете, бандитизъм и бунтове. От друга страна, глобалното застудяване по време на поредния Малък ледников период, продължил от края на XVI до началото на XVIII в., допринася за задълбочаване на нестабилността в Османската империя. Влошаването на климата поставя пред сериозни изпитания както земеделците, така и цялата система на осигуряване на продоволствие за градовете, Истанбул и армията. В продължение на няколко десетилетия кризата хвърля цяла Мала Азия в хаос, а бунтовете на джялелиите от края на XVI и началото на XVII в. разклащат османската власт из основи.

Някои от основните въпроси, на които ще се опита да отговори настоящото изследване, могат да бъдат формулирани по следния начин: Какво е влиянието на демографския прираст върху окръжаващото екологично пространство в Родопите? Как местното население реагира на ограничените планински ресурси и климатичните

промени? Какви са локалните специфики на социалните процеси, протичащи в отделните райони на планината? В своето изследване, посветено на миналото на планините в Средиземноморието, Джон Макнийл извежда два основни фактора, които моделират планинския социален и природен пейзаж – екологичен и икономически. Първият фактор е в пряка зависимост от взаимовръзката между демографския прираст и усвояването на планинското екологично пространство, като пренаселването на планините води до значителни социални и природни трансформации: отлив на население и възстановяване на предишните екосистеми. При втория – икономически фактор експлоатацията на специфични планински ресурси: полезни изкопаеми, пасищата и др. от една страна стимулира развитието на местната популация, а от друга – задълбочава промените в околната среда. Нещо повече, според заключенията на Йон Матио увеличаването на населението и икономическата специализация в планините са предпоставки за създаването на градски центрове, около които функционират селищните мрежи. Обратно, отливът на население от планините, който често е насочен към градовете в равнините, допринася за тяхната урбанизация и води до промени в етническият и културният им облик.

Документи и задачи на изследването

Проследяването на взаимовръзката между природните и социалните трансформации в Родопите през XVI – XVII в. е възможно посредством анализа на количествените данни и качествената информация от разнообразни типове документи. Най-разпространените

исторически източници от епохата са от османски произход и представляват административни документи, с чиято помощ могат да се разкрият различни аспекти от живота в планината и промените в окръжаващото пространство. Изключително ценен източник на информация са османските регистри на населението и данъците – т. нар. *тапу тахрир дефтери*, съставяни от османската администрация за времето от първата половина на XV до началото на XVII в. За целта на настоящото изследване бе подбрана възможно най-дългата серия от османски тапу тахрир регистри – 20 на брой, които покриват различни части от Родопите за периода от първата половина на XV до началото на XVII в.

Друг източник за реконструирането на социално-икономическите процеси в Османската империя през XVII в. са регистрите за събирането на поголовния данък от християните – джизие, и дефтерите за извънредните налози – авариз. Няколко такива документа покриват отделни части от Родопите и хвърлят допълнителна светлина върху природните и социални трансформации там през изследвания период. Като допълнение към данните от тахрир, джизие и авариз регистрите настоящото изследване използва и т.нар. вакъфски сметководни регистри (*мухасебе*), в които се описват приходите и разходите на "благотворителните фондации" в държавата на султана.

Събраният масив от количествени данни ще позволи тестването на теоретичните постановки на Макнийл и на Матио в балкански контекст, както и проверката на валидността и пригодността на посочените от двамата автори изследователски модели за детайлен анализ на протичащите социални и екологични процеси в Родопите

през XV и XVII в. Това ще бъде осъществено чрез внимателно проследяване на динамиката на демографския прираст и промените в гъстотата на населението в планината в периода XV – XVII в. Като резултат от демографския прираст и усвояването на допълнителни обработваеми площи промените в селищните мрежи ще трасират трансформациите в планинското екологично пространство през изследвания период. Освен това подробните тапу тахрир, джизие и авариз регистри дават възможност да се анализират някои от социалните процеси в планината като миграциите и разпространението на исляма сред местното население и да се проследи тяхната връзка с ограничените екологични параметри на пространство. За удобство на анализа обширната територия на Родопите ще бъде разделена на няколко зони на изследване съгласно географските и екологични характеристики на планината. Това ще позволи да се проследят определени локални специфики в промените на социалния и природен пейзаж през XV и XVII в.

Важни документи за изучаване на социално-икономическите процеси в Османската империя са и различните регистри на заповеди от централната власт в Истанбул до провинциите и кадийските центрове. В настоящото изследване са използвани извадки от т. нар. *мюхиме дефтери (mühime defterleri)* – регистри на важните дела, в които е заведена всяка заповед от столицата до провинциалните центрове по различни въпроси, засягащи доставките на продоволствие, събирането на различни данъците, взаимоотношенията между отделни селища, институции, личности, свързани с администрацията, военната организация и др. Тези регистри обхващат периоди от една до няколко

години и с известни липси в османския архив в Истанбул е съхранена серия от средата на XVI до началото на XX век. Някои от документите в тях предлагат изключително детайлна информация за промените в окръжаващото пространство и климата на Балканите през изследвания период, която би могла да се съпостави с количествените данни от описите на населението в Родопите през XVI и XVII в.

Друг ценен исторически източник, който би могъл да допълни представата за природните и социални трансформации в Родопите, са множеството пътеписи и донесения на европейски пътешественици и дипломати в Османската империя през XV – XVII в. Въпреки че планината не е пресечена от големи пътни артерии, в непосредствена близост преминават трасетата на Диагоналния път и Виа Егнация, които са основните вектори на движение на хора и стоки през Балканите още от Античността. Западните наблюдатели често записват своите впечатления от видяната екологична среда и хората по пътя, както и получават информация от първа ръка за места и събития, на които не са преки свидетели.

Заедно с писмените източници в настоящото изследване са привлечени и „записи“, оставени от самата природата в поленовите седименти и дървесните пръстени, които дават информация за протичането на различни промени в окръжаващото пространство в миналото. Учените от лабораторията по палеоботаника към Биологическия факултет на СУ "Св. Климент Охридски" изследват множество поленови проби от различни точки на Родопите и трасират промените в планинската флора през Холоцена (~ 11 000 г. пр. н.е. – до днес). Техните изследвания показват влиянието на антропогенния

фактор върху локалните екосистеми след заселването на планината през Бронзовата епоха и позволяват да се проследи свиването и разширяването на пасищните зони вследствие от интензификацията на скотовъдството, обезлесяването и въвеждането на различни посевни култури. Наред с това лабораторията по дендрохронология към Лесотехническият университет в София също предлага възможност да се използват анализи на проби от дървесни пръстени, взети от Западните Родопи и Пирин. Състоянието на годишните дървесни пръстени позволява на дендрохронолозите да реконструират климатичните промени в миналото, годините на висока влажност и засушаванията.

Интердисциплинарният подход, множеството архивни документи, палеоботанически и дендрохронологически анализи позволяват миналото на Родопите да бъде разгледано в съвсем различен мащаб от правените досега изследвания. Възможността планинското пространство да се изследва в неговата цялост предлага нова перспектива при разбирането на социалните и природни трансформации в региона. Разнообразните екологични характеристики позволяват да се обособят локални специфики в общия контекст на събитията и процесите не само в планината, но и Османската империя през XV – XVII в. като цяло. Така недостигът или достъпът до природни ресурси и климатичните промени биха могли да се разгледат като водещи фактори в развитието на планинското население и двигател на социалните промени в Родопите през Ранното Ново време.

Глава I

Първа глава е озаглавена *Динамика на социалните и природни трансформации в планините: теоретична рамка и методология*. Целта ѝ е да обобщи изследователските подходи при изучаването на взаимовръзката между хората и окръжаващото пространство в планините, като на тяхна база стъпва теоретичната рамка и методологията на изследването.

В исторически контекст планините винаги надхвърлят определените им географски рамки, като това мнение е споделено още от Фернан Бродел, който дефинира различни аспекти от социалния, икономическия и политическия живот на планинското население в Средиземноморието през XVI в. В изследването си той обръща преди всичко внимание на ефекта на суровото планинско окръжаващо пространство върху местното население през Ранното Ново време. За да покаже липсата на историческа динамика, или по-скоро бавните ѝ темпове, Бродел излиза от времевите рамки на управлението на испанския крал Филип II и прави препратки към Средновековието и последващите столетия – XVII и XVIII в. Според него трудната достъпност на планините и липсата на добре развита инфраструктура откъсва тях и жителите им от големите исторически и културни процеси в равнините, където процъфтява градската култура. По отношение на обратния процес, а именно влиянието на хората върху планинската екологична среда, Бродел само подчертава факта, че още през Средновековието човекът успява да овладее стопански пространствения максимум в планините на Средиземноморието посредством наличните селскостопански методи и технологии.

Въпреки ограничения стопански капацитет на окръжаващото екологично пространство в планините на Средиземноморието протичат динамични социални и икономически процеси през Ранното Ново време. Ритъмът на флукуациите на населението и оттам на трансформациите в околната среда зависят преди всичко от екологичните параметри и стопанските възможности на самата среда. Не без значение са и климатичните промени и влошаването на метеорологичните условия по времето на т. нар. Малък ледников период (края на XVI – началото на XVIII в.). Така в продължение на няколко столетия в различни планински вериги на Средиземноморието протичат социални и природни изменения с различен темп. Преди Индустриалната революция положителният демографски прираст винаги е съпътстван със значителни промени в околния природен пейзаж: екстензивното земеделие с усвояването на допълнителни обработваеми площи и интензивното – с въвеждането на нови земеделски култури. Обратно, достигането на стопанския лимит на планинската среда допринася за отключването на различни социални процеси като интензивен отлив на населението и регенериране на предишните екосистеми. Освен това демографският прираст и разработването на нови икономически ниши в планините благоприятства за развитието на градска култура във вертикала на пространствената ос и появата на градове в нетипичната за тях планинска среда.

Родопите имат доста нехомогенна екологична и геоморфологична структура, което предполага и протичането на социални и екологични промени с различен интензитет през Ранното

Ново време. Така за целта на дисертацията в планината бяха обособени четири района на изследване: Източни, Централни Южни, Централни Северни и Западни, които, съгласно биогеографското райониране на Родопите бяха поделени на три зони: до 600 м. н.св., до 900 м. н.в. и над 900 м. н.в. Очертаването на няколко района на изследване в планината дава добрата възможност да се изведат различни локални специфики в комуникацията на човека с окръжаващото пространство. Информацията от османските административни документи позволява на територията на Родопите да се разположат локалните селищни мрежи, чието свиване и разширяване във времето е ясен показател за процесите на трансформация на окръжаващото пространство в резултат от увеличаването или намаляването на местната популация. Тъкмо тази динамика е илюстрирана с локализацията на над 500 селища и мезри по цялата територия на Родопите.

Количествените данни от най-масовите документи, използвани в настоящата дисертация – тапу тахрир регистрите, бяха подложени на предварителен анализ, за да се осмисли демографското съдържание на данъчната единица *хане* – домакинство. Въз основа на няколко изследвания, направени от историци и антрополози върху семейния модел на Балаканите и в Родопите през османския период, бе възприет нуклеарният семеен модел при изчисляването на данните от документите за планината. Така при представянето на демографския прираст и вариациите в гъстотата на населението в отделните райони на Родопите през различните години на регистрация е използван предложеният от Йомер Лютфи Баркан множител 5 за големината на домакинствата: двама родители и трите им деца, като след това към тях

ще бъде прибавен и броят на неженените (*мюджеред*). Въпреки че тези изчисления са приблизителни, те позволят да се проследят основните демографски трендове в развитието на планинското население в различните райони на изследване. Все пак в отделна таблица е представен броят на домакинствата и неженените поотделно, така както са описани в регистрите от османските чиновници.

Глава II

Във втора глава *Приемственост и промени в социалния и природен пейзаж на Родопите през XV век* се търси връзката в развитието на планинското население и окръжаващо пространство през първото столетие от османското владичество на Балканите с Късното Средновековие.

Документите от XV и началото на XVI в. за обособените четири зони на изследване от Родопите показват, че взаимовръзката между хората и окръжаващото пространство се характеризира с два ясно различни процеса, протичащи в планината след XIV в. В зората на османското нашествие на Балканите Родопите в различна степен са засегнати от политическите трусове, които разтърсват околните равнини. Византийските граждански войни и участието на различни представители на балканския управляващ елит на страната на един или друг претендент за престола в Константинопол нанасят сериозни щети

върху селищната система и живота в планината. Въпреки че по-сериозно засегнати са Източните Родопи заради провеждането на военни действия там, останалите райони от планината също търпят загуби, тъй като населението им участва на страната на един или друг враждуващ лагер. За дестабилизацията на района роля изиграват и природните катаклизми, които сполитат европейския континент по онова време. Чумната пандемия от средата на XIV в. значително редуцира населението в Европа, а последвалият климатичен минимум допълнително влошава условията на живот. Спадът на населението води след себе си до изоставяне на обработваемите площи, където бавно се възстановяват съществуващите някога планински и предпланински екосистеми. Огледало на целия този процес е свиването на локалните селищни мрежи във всички пояси по надморска височина. Неслучайно в документите от епохата няма нито едно свидетелство за организирана от османците военна кампания в Родопите.

От втората половина на XIV и през XV в. в Родопите се наблюдава обратният процес: на възстановяване и разширяване на селищните мрежи, който протича с различен интензитет в отделните райони на планината. Той е резултат от демографския прираст и по-скоро от притока на население към планината, пораждащ след себе си естествена нужда от отваряне на допълнителни обработваеми площи. Хората – двигателят на тези екологични промени в различните зони на Родопите, носят различна етническа, социална и религиозна принадлежност, с което променят и културния облик на природната среда около себе си. Така в Източните и Централните Южни Родопи мнозинството от населението са мюсюлмани, като наред с уседналите

колонисти в районите се установяват полуномади – юруци, и представители на различни ислямски хетеродоксни братства – дервиши. Тяхното присъствие води до съществени трансформации в локалната топонимия, която още в средата – втората половина на XV в. вече е почти изцяло тюркска.

Въпреки етническите промени в Източните и Централните Южни Родопи ясно личи средновековното наследство в тези части от планината. Селищните наименования с определение *виран*, свидетелстват за презаселване на обезлюдени по-стари поселения. Нещо повече, локализацията на дервишките текета ги поставя в близост до съществуващи средновековни пътни артерии в Източните Родопи. Заедно с една от инициативите на хетеродоксните братства да осигуряват подслон на преминаващи пътници, някои от заветата участват в изграждането на дербенджийската система в района, иницирана от централната власт още в средата на XV в. По същия начин юрушките поселения са разположени в близост до средновековните пътища на придвижване, като очевидно номадите ползват същите трасета при придвижването си между летните и зимните си пасища. Тези три обстоятелства показват, че акумулираният от векове опит на местното население при усвояването на окръжаващото пространство е използван от новите заселници мюсюлмани при възстановяването на селищната и комуникационна мрежа в тази част от планината.

Географското разпределение на селата в отделните регистрации за Западните и Централните Северни Родопи през втората половина на XV и началото на XVI в. показва слабо заселените високи дялове на

планината и началния етап на разширяване на селищните мрежи там. Религиозната принадлежност на населението определя почти изцяло християнския облик на тези зони от планината. Конфесионалният профил на колонистите тук се определя от връзката на Западни и Централни Северни Родопи с районите около Сереското и Драмското полета, Кюстендилския санджак и западния дял на Северна Тракия, където животът през Късното Средновековието не прекъсва и функционират мрежи от големи християнски селища. Типичен пример е периферията на Северните Родопи на юг от Филибе (Пловдив). В района на т. нар. Севернородопска яка се забелязва ясна приемственост в поселищния живот около старите центрове Истанимака (Асеновград), Къоклене (Кукен) и Къръчме (Кричим). По същото време в Кюстендилския санджак християните представляват изключително мнозинство, разпределени в гъста мрежа от населени места. Съвсем естествено тези територии отдават население, което бавно хуманизира обезлюдените високи Западни и Централни Северни Родопи. През следващите две столетия промените в социалния и природния ландшафт в отделните част от планината няма да стихнат. Напротив, с различен интензитет те ще диктуват динамиката на историята в Родопите, а техните локални специфики ще дадат една съвсем нова перспектива в познаването на миналото на планината и нейните жители.

Глава III

Трета глава, озаглавена *Овластяване на оръжаващото пространство в Родопите през XVI век*, проследява социалните и природни трансформации в планината във времето на бърз демографски прираст в Османската империя и Средиземноморието.

През XVI в. в Родопите протичат динамични социални и природни трансформации, чиито показатели са вариациите в гъстотата на населението и динамиката на селищните мрежи в отделните планински райони. Миграциите са най-интензивният социален процес, който моделира природното пространство. Те са насочени от по-гъсто към по-слабо населени зони на планината, което показва, че движението на хора е продиктувано от търсенето на екзистенциално пространство и природни ресурси, необходими за изхранването на популацията. Това най-добре личи от обмена на население между Западните и Източните Родопи. В резултат от естествения прираст и притока на население през XV в. Западните Родопи и Поместието се превръщат в една от най-гъсто населените зони не само от планината, но и от Балканския полуостров. Достигнатият в началото на 16 век демографски пик е предшестван от значително забавяне в годишния прираст на местната популация и е последван от постепен отлив на население. Периодът на пренаселеност в Западните Родопи съвпада с интензивен приток на население в източните части на планината, продиктуван от наличието на свободни територии, годни за селскостопанска дейност. Ясно изразената взаимовръзка между демографската катастрофа и демографския бум в тези два района на планината има и вертикална пространствена характеристика, в смисъла на движение от по-високите към по-ниските части на планината. Нещо

повече, обменът на население между Западните и Източните Родопи има и определени етно-религиозни параметри, тъй като засяга преди всичко християнското население. Християните са най-многолюдната група в Западните Родопи и съвсем естествено е те първи да реагират на достигнатата в тази част на планината пренаселеност. В резултат от отлива на население християнската популация в района на Неврокоп се стопява с почти 50% за по-малко от половин столетие.

Миграциите в Родопите през XVI в. водят до значително разширяване на селищните мрежи, които са ясен белег на протичащите природни трансформации в отделните райони на планината. Системите от селища се развиват в две посоки: вертикално и хоризонтално. На първо място, те маркират овладяването на вертикалния максимум в планината, като най-високо разположените села се локализируют в западния географски дял на Родопите на над 900 м. н.в. В Централните Северни и Южни Родопи селищната мрежа достига до най-високия пространствен етаж – този на високопланинските пасища. Мрежата от пасищни зони в Родопите е част от трансхуманното скотовъдство, а изцяло тюркската им топонимия маркира присъствието на юруците в най-високите части на планината.

Наличието на характерни за планините природни ресурси – пасища и рудни залежи, допринася за разширяването на градската мрежа в Родопите и води до появата на нови урбанистични центрове през XVI в. Такъв е примерът със село Пещера, което за няколко десетилетия се превръща в град, като експлоатацията на рудните залежи и пасищните зони тук изиграват основна роля в развитието му. По същия начин, достъпът до обширните пасища в Средните Родопи

дава нужния тласък за израстването на малкото село Кяфир дереси (Смолян) до демографски и икономически център на територията, обхваната от вакъфа на Ахъ Челеби.

Хоризонталното разширяване на селищните мрежи показва демографските и стопански параметри на всяка една зона по надморска височина. Така най-гъсто населени са родопските предпланини до 600 м. н.в., където са пръснати най-много и най-многолюдни селища. Екологичните и геоморфологичните характеристики на най-ниския район от планината – Източните Родопи, предопределя и селищния модел тук, който се доминира от множество разпръснати селища, съставени от по няколко по-малки махали. Така системите от селища и селищните модели, разположени на днешната карта на Родопите, се формират тъкмо през XVI в. вследствие на бързия демографски прираст и вътрешните миграции.

Глава IV

В четвърта глава *Климатичните промени, спадът на населението и окръжаващото пространство в Родопите през XVII век* са разгледани социалните и природни трансформации в планината в резултат от глобалното застудяване от втората половина на XVI и XVII в. Тук е направен анализ и на процеса на разпространение на исляма сред населението на Родопите и неговите количествени измерения.

През втората половина на XVI и през XVII в. на взаимовръзката между хората и окръжаващото пространство в Родопите оказва влияние още един фактор – глобалното застудяване по време на т. нар. Малък

ледников период. Климатичните промени, засегнали цялото Северно полукълбо не подминават и планината, като серия от османски документи и дендрохронологични анализи показват влошаването на метеорологичните условия в Родопите още през втората половина на XVI в. Спадът на населението и миграциите, предизвикани от влошените условия на живот, моделират социалния и природен пейзаж във всички изследвани части от планината. Изоставянето на обработваемите площи и свиването на селищните мрежи е резултат от общия спад на населението и води до регенерацията на горите и разширяването на пасищните зони. Процес, който е засвидетелстван на границата между двете столетия в редица поленови проби от Родопите. Движението на хора има ясно определени пространствени и икономически параметри от по-високите към по-ниските зони и от селото към града. Така, ако XV и XVI в. се характеризират с демографското и стопанско овладяване на Родопите, то от края на XVI и през XVII в. се наблюдава обратният процес на отлив на население от планината към околните равнини. Притокът на планинци към градовете допринася за тяхното икономическо и урбанистично развитие. В Искече (Ксанти) и Истанимака (Асеновград) се появяват нови квартали, променят се градската среда и локалната топонимия.

Спадът на населението и миграционните процеси в Родопите оказват влияние и на разпространението на исляма сред местните жители. Религиозният прозелитизъм се проявява във всички зони от планината, но с различен интензитет. Най-рано първите конвертити се появяват в района на Неврокоп, като тяхното увеличение съвпада с бързото покачване на населението там през XV в. Социално-

икономическите мотиви за религиозното обръщение предопределят постепенното достигане на периода на пренаселеност и недостатъчните планински ресурси като едни от основните причини за разпространението на исляма в Западните Родопи. Анализът на документите показва, че с отлива на християнско население от районите на Неврокоп и Чепинското корито още през XVI в. ислямизацията се лишава от голяма част от своята демографска база и постепенно започва да стихва. Интензивната емиграция на християните от планината и през XVII в. всъщност е основната причина местните мюсюлмани да се превърнат в мнозинство в тази част на Родопите.

Заклучение

Взаимодействието между социалните и природни трансформации в Родопите през Ранното Ново време е подчинено на един основен процес – достигането на период на пренаселеност, при който природните ресурси не са достатъчни за поддържането на местната популация. Първият етап от него се характеризира с постепенното демографско и стопанско усвояване на пространството от хората. Стимулът за овладяването на Родопите е провокиран, от една страна, от икономическите възможности, които предоставя планината след обезлюдяването на района през XIV в., а от друга – от колонизацията на мюсюлмани от Мала Азия на Балканите след османското нашествие и демографския бум през XV и XVI в. Установяването на население се забелязва на цялата територия от

планината, като пространствената характеристика на миграцията е ясно дефинирана от по-ниските към по-високите зони. Това демографско и стопанско усвояване на Родопите е съпътствано с интензивни трансформации в природния пейзаж на планината, чийто белег е разширяването на локалните селищни мрежи.

Вторият етап от периода на пренаселеност в Родопите настъпва с изчерпването на поземлените ресурси, необходими за изхранването на местната популация. Така динамиката на социалните и природни трансформации постепенно започва да протича с обратен знак. Пространствената характеристика на миграциите се определя от недостига на обработваема земя, като движението на хора вече е насочено от по-високите към по-ниските зони на планината и съседните равнини. Периодът на пренаселеност застига първо Западните Родопи, които в началото на XVI в. са една от най-гъсто населените територии на Балканите.

От втората половина на XVI в. взаимодействието между социалните и природни трансформации в планината е повлияно и от климатичните промени по време на т. нар. Малък ледников период (кр. на XVI – нач. на XVIII в.). Постепенното забавяне в годишния прираст на населението е последвано от демографски спад през първата половина на XVII в., който е резултат от драстичното влошаване на качеството на живот, високата смъртност и отлива на население от Родопите. Намаляването на планинската популация води до значителни промени в окръжаващото пространство в Родопите, за които свидетелстват повсеместното свиване на селищните мрежи. За сметка на изоставените обработваеми площи в планината се разширяват

пасищните зони и горските масиви. Миграциите оказват влияние и върху темповете на разпространението на исляма сред местните планинци. Огромният отлив на християни от района на Неврокоп през XVI в. и през XVII в. рязко променя съотношението между двете конфесионални общности в Западните Родопи. Нещо повече, постоянната емиграция на християнско население от неврокопско и от селата в Чепинското корито през XVI и XVII в. лишава религиозното обръщение от голяма част от неговия демографски потенциал.

Настоящата дисертация е опит да се очертаят с едри щрихи промените, които настъпват в социалното и природно пространство на Родопите през Ранното Ново време. Във фокуса на анализа попада отношението между демографските процеси и динамиката на селищните мрежи в планината през XV – XVII в. Това съвсем не изчерпва възможностите за изследване на миналото на Родопите с методите на историята на окръжаващото пространство. Бъдещите изследвания имат възможността да поставят природните ресурси на Родопите в контекста на османската икономика. Важното място на металургията, овцевъдството, тютюнопроизводството и пр. в продоволствената система на Османската империя неминуемо ще отведе историците до мините, пасищата и земята. Така би могла да се оцени и важната роля на местните планинци, които с опита и експертизата си, са основно звено в тяхната експлоатация и организация.

По-важни приноси на дисертационния труд

1. За пръв път се изследва взаимодействието на социалните и природни трансформации на почти цялата територия на Родопите през първите векове от османското владичество на Балканите.
2. За целта на настоящата дисертация са привлечени голямо количество и разнообразни по тип исторически извори – по-голямата част, от които са непубликувани: тапу тахрир, джизие, авариз, евкаф мухасебе и мюхиме дефтери. Информацията във всеки от тях има своите характерни специфики, недостатъци и ограничения, които са отчетени в хода на изследването.
3. Заедно с писмените исторически източници в дисертацията са използвани и данни от дендохронологични и поленови анализи, което подчертава интердисциплинарния поход на изследването.
4. Количествените данни и качествената информация от документите позволиха методите на изследване на взаимовръзката между хората и окръжаващото пространство, използвани от Джон Макнийл и Йон Матийо, да бъдат приложени и при анализа на миналото на Родопите през първите векове на османското владичество. Тенденциите в демографското развитие, природните трансформации и урбанизацията в Родопите през XV – XVII в. напълно съвпадат с наблюденията им на ефекта на пренаселеността, климатичните промени и наличието на специфични природни ресурси върху планинската популация в различни зони от Средиземноморието.
5. Локализацията на повече от 500 населени места и над 30 мезри, разположени в три пояса по надморска височина и в четирите зони на

изследване от Родопите, позволи да се проследи и картографира хуманизацията на почти цялата територия на планината през XV – XVII в.

6. Заради богатата документална база взаимодействието между социалните и природни трансформации в Родопите са изследвани в един доста по-дълъг времеви диапазон от средата на XIV до началото на XVIII в. Така бе възможно да се проследят формите на приемственост в развитието на планината преди и след включването ѝ в състава на османската държава и промените, които настъпват в социалния ѝ и природен ландшафт, през Ранното Ново време.

7. Количествените данни позволиха да се преосмисли мащабът на разпространението на исляма в Родопите през XV – XVII в., тъй като влияние върху интензитета на процеса оказват както стопанските ограничения на околната среда, така и миграциите на планинското население.

Публикации свързани с темата на дисертацията

“The Ottoman town of Ipsala from the second half of the 14th to the end of the 16th century” – in: *Cities in Western Thrace: Continuity and Transformation*, (forthcoming in English language).

“Демографско и урбанистично развитие на Асеновград през XV – XVII в. Итанимака, Анбелянош и Йени кьой” – в: Григор Бойков и Дамян Борисов (ред.), *Стеминахос – Станимака – Асеновград. Принос към изучаването на приемствеността и развитието на социално-икономическата и духовна история на града и региона*, Асеновград 2015, 105-156.

“Демографски и етно-религиозни процеси в района на Асеновград през XVI в.,” *Исторически преглед*, 3-4 (2012), 86-131.